॥ पातञ्जल-योग-सूत्राणि ॥

॥ श्री पातञ्जल-योग-सूत्राणि ॥

॥ महर्षि पतञ्जलि प्रणीतं योगदर्शनम् ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ समाधि-पादः ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ १॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २॥

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३॥

वृत्तिसारूप्यम् इतरत्र ॥ ४॥

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६॥

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानम् अतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १०॥

अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः ॥ ११॥

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३॥

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५॥

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६॥

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् सम्प्रज्ञातः ॥ १७॥

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८॥

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९॥

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २०॥

तीव्रसंवेगानाम् आसन्नः ॥ २१॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः ॥ २२॥

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३॥

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४॥

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५॥

स पूर्वेषाम् अपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६॥

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७॥

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८॥

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९॥
व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरति-
भ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि
चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३०॥
दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१॥
तत्प्रतिषेधार्थम् एकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२॥
मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां
भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३॥
प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४॥
विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५॥
विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६॥
वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७॥
स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८॥
यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९॥
परमाणु परममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४०॥
क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु
तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१॥
तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२॥
स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३॥
एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४॥
सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५॥
ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६॥
निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७॥
ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८॥
श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्याम् अन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९॥
तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५०॥
तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान् निर्बीजः समाधिः ॥ ५१॥
॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे प्रथमः समाधि-पादः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥
॥ साधन-पादः ॥
तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १॥
समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २॥
अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३॥
अविद्या क्षेत्रम् उत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४॥
अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५॥
दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६॥

सुखानुशयी रागः ॥ ७॥
दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८॥
स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९॥
ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १०॥
ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११॥
क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२॥
सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३॥
ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४॥
परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५॥
हेयं दुःखम् अनागतम् ॥ १६॥
द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७॥
प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं
भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८॥
विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ १९॥
द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २०॥
तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१॥
कृतार्थं प्रति नष्टम् अप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२॥
स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३॥
तस्य हेतुरविद्या ॥ २४॥
तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५॥
विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६॥
तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७॥
योगाङ्गानुष्ठानाद् अशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकख्यातेः ॥ २८॥
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९॥
अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३०॥
जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१॥
शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२॥
वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३॥
वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका
मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४॥
अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५॥
सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६॥
अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७॥
ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८॥
अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासम्बोधः ॥ ३९॥
शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४०॥

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन-योग्यत्वानि च ॥ ४१॥
संतोषाद् अनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२॥
कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात् तपसः ॥ ४३॥
स्वाध्यायाद् इष्टदेवतासम्प्रयोगः ॥ ४४॥
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५॥
स्थिरसुखम् आसनम् ॥ ४६॥
प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७॥
ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८॥
तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९॥
बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५०॥
बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१॥
ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२॥
धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३॥
स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४॥
ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५॥
॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे द्वितीयः साधन-पादः ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥
॥ विभूति-पादः ॥
देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १॥
तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २॥
तद् एवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यम् इव समाधिः ॥ ३॥
त्रयम् एकत्र संयमः ॥ ४॥
तज्जयात् प्रज्ञालोकः ॥ ५॥
तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६॥
त्रयम् अन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७॥
तद् अपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८॥
व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ
निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९॥
तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १०॥
सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११॥
ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२॥
एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३॥
शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४॥
क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५॥
परिणामत्रयसंयमाद् अतीतानागतज्ञानम् ॥ १६॥
शब्दार्थप्रत्ययानाम् इतरेतराध्यासात्

सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७॥
संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८॥
प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९॥
न च तत् सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २०॥
कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे
चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१॥
सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमाद् अपरान्तज्ञानम् अरिष्टेभ्यो वा ॥ २२॥
मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३॥
बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४॥
प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५॥
भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६॥
चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७॥
ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८॥
नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९॥
कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३०॥
कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१॥
मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२॥
प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३॥
हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४॥
सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः
परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् ॥ ३५॥
ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६॥
ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७॥
बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३८॥
उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९॥
समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४०॥
श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद् दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१॥
कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूल-समापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४२॥
बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३॥
स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४४॥
ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत् तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४५॥
रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत् ॥ ४६॥
ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमाद् इन्द्रियजयः ॥ ४७॥
ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८॥
सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं
सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९॥

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५०॥
स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१॥
क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२॥
जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात् तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५३॥
तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयम् अक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४॥
सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५५॥
॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे तृतीयो विभूति-पादः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥
॥ कैवल्य-पादः ॥
जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १॥
जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २॥
निमित्तम् अप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३॥
निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४॥
प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तम् एकम् अनेकेषाम् ॥ ५॥
तत्र ध्यानजम् अनाशयम् ॥ ६॥
कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधम् इतरेषाम् ॥ ७॥
ततस्तद्विपाकानुगुणानाम् एवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८॥
जातिदेशकालव्यवहितानाम् अप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९॥
तासाम् अनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १०॥
हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वाद् एषाम् अभावे तदभावः ॥ ११॥
अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद् धर्माणाम् ॥ १२॥
ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३॥
परिणामैकत्वाद् वस्तुतत्त्वम् ॥ १४॥
वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५॥
न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तद् अप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६॥
तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७॥
सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ १८॥
न तत् स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९॥
एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २०॥
चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च ॥ २१॥
चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२॥
द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३॥
तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रम् अपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ २४॥
विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५॥
तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६॥
तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७॥

हानम् एषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८॥
प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९॥
ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३०॥
तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयम् अल्पम् ॥ ३१॥
ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२॥
क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३॥
पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४॥
॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे चतुर्थः कैवल्य-पादः ॥
॥ इति श्री पातञ्जल-योग-सूत्राणि ॥

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
Last updated November 23, 2006